

KİTAP

Ayşe ÜSTÜN
İstanbul Üniversitesi
Kimya Fakültesi
Kütüphane Müdürü

Kitap manevî hayatı yansıtan bir ayna gibi, duygu ve düşünceleri kuşaktan kuşağa devreden ve insanları en kısa yoldan amaçlarına ulaştıran kültür aracıdır. Tarihin çeşitli devirlerinden saklanarak ve korunarak elimize geçmiş olan kitaplar, çeşitli zamanlarda yaşamış insanların ne hissettiklerini ve ne düşündüklerini bize aktarır. Kitap insanlık tarihi boyunca türlü şekiller almıştır. Kitap şeklinin bugüne kadar gösterdiği değişiklikleri ve buna etki eden kuvvetler bizde pek az ele alınmış, ilgi çekici konulardır.

Bu yazıda, kitap tarihinin kültür tarihi bakımından önemini düşünerek kitabı meydana getiren kâğıt, yazı ve baskı olmak üzere kitabın üç unsuru ele alınacaktır.

YAZI ARAÇLARI

Kâğıt bulununcaya kadar insan bilgileri çeşitli maddeler üzerine aktarılmıştır. Önceleri taş benzeri gibi sert maddeler üzerine kazılarak veya oyularak yazılmıştır. Bakır, piring ve kurşun gibi maddeler de yazı aracı olarak yer almaktaydı. Sonraları tahta, palmiye yaprakları, ipek v.s. gibi daha yumuşak maddeler kullanılmaya başlanmıştır. Kil hamuru üzerine şekiller yapıldıktan sonra pişirilerek sertleşti-

rilen çivi yazısı materyali, sert ve yumuşak maddeler arasında bir köprü teşkil ederler.

Papirus, bilhassa Akdeniz Ülkelerinde kâğıt yerine kullanılan ve zamanla yayılan önemli bir yazı vasıtasıydı. Nil deltasında yetişen ve kamışa benzeyen bir bitkiden yapılan papirus üzerine yazılmış M. Ö. 3000 yıllarına ait belgeler vardır. Papirusun bir yüzü yazılır, rulo şeklinde katlanarak muhafaza edilirdi.

Kâğıttan evvel kullanılan yazı malzemelerinin en gelişmiş şekli Parşömen (Pergament) dir. İlk defa Batı Anadolu'da Bergama'da hayvan derileri bazı işlemlere tabi tutularak kayganlaştırılmış ve üzerine yazılmıştı. Önceleri parşömenin de yalnız bir yüzüne yazılır ve rulo şeklinde katlanırdı. Fakat sonraları her iki tarafına da yazı yazılmış ve katlanarak kenarları kesilmiş, forma haline getirilmiştir. Buna «Codex» denilir. Çok daha kullanışlı olan Codex şeklinin gelişmesiyle bugünkü kitap şekli doğmuştur.

KÂĞIT

Kâğıt kelimesinin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Çeşitli bilginler tarafından ayrı ayrı fikirler ileri sürülmüştür. Fakat

bunlardan Berthold Laufer'in ortaya attığı, kâğıdın Uygurca'daki «Kagat, Kagas» kelimelerinden geldiği fikri en uygun olanı gibi gözüktüyor. Zira bu kelimeler ağaç kabuğu anlamındadır ve kâğıt da ağaçtan yapılmaktadır.

Kâğıdın bulunuşu, dünya medeniyetini büyük çapta etkilemiştir. Okuma, yazma ve eldeki eserlerden istifade için en elverişli yazı malzemesidir. Kâğıdın ilk defa Çin'de icat edildiği iddia edilir. Dünyaya yayılışı da pek hızlı olmamıştır. Çin'den Orta Asya ve İran'a kervan yolunu takiben gelmiştir. Doğuda ilk kâğıt fabrikasının Harun Reşit zamanında Bağdat'da kurulduğu söylenir.

Ortaçağ boyunca Batı dünyası, Doğu kültürünün ışığıyla aydınlanıyordu. Avrupa 8. ve 9. yüzyıllar boyunca yazı vasıtası bulmada zorluk çekiyordu. Parşömen üzerindeki yazılar silinerek yenisi yazılıyordu. 14. yüzyıl seyyahı İbni Batuta, daha 1109 tarihinde Trablusşam'da içinde 180 müstensihin çalıştığı büyük bir kütüphane ve 1326 da da bol miktarda kâğıt, kalem ve mürekkep satan dükkânların var olduğunu nakleder. Arapların Endülüs'e geçişleriyle kâğıt da İspanya'ya geçmiştir. Avrupa'nın ilk kâğıt fabrikaları da İspanya'da kurulmuştur.

KALEM

En eski devirlerde kalem olarak sivri uçlu taşlar kullanılırdı. Zaten kâğıt yerine kullanılan materyaller

de sert maddelerdi. Kuzey Avrupa'da daha sonraları kalem olarak hayvan kemikleri kullanılmıştır. Mısırlılar tahta veya madenden yapılan kalemle yazmışlardı ki, bunlara «Stylus» adı verilir. Papirus bulduktan sonra kamıştan yapılmış bir sapın ucu gittikçe inceltilerek sivriltilmiş ve kalem olarak kullanılmıştır. Uygur Türkleri ve Çinliler de kamış kalem kullanmışlardı. Medeniyet ilerledikçe mevcut kalem şekilleri de değişikliklere uğramış, papirus yerini parşömen ve kâğıda bırakmış, Stylus'un yerine de güvercin ve kaz gibi kuş tüyleri kullanılmıştır. Tüy zardan temizlenir ve kazınır sonrada sertleştirilirdi. 6. yüzyılda Avrupa'da kullanılmaya başlanan kuş tüyü, 19. yüzyıl başlarında yerini çelik kaleme bırakınca ya kadar kullanılmıştır. İslâmiyette kalem kutsal bir varlık olarak anılmıştır. Türk hattatlarının kullandığı kalemlerin İran ve Irak'dan getirtildiği zannedilmektedir. Bunlar ne sert ne de yumuşaktı.

MÜREKKEP

İlk mürekkebi M. Ö. 2500 yıllarında Çinliler ve Mısırlıların yaptıkları zannedilmektedir. «Russ» adı verilen bu mürekkep; is, su ve bazı organik yapışkan maddeler karıştırılıp elde edilirdi. Koyu siyah renkli ve dayanıklı idi.

YAZI VE ÇEŞİTLERİ

Yazının icadı kültürel gelişmenin temeli olmuştur. Zira ondan

sonra ancak gerçek delillerle tarihi devirler incelenebilmiş, geçmiş devirlerdeki insanların manevi hayatları hakkında bilgiler elde edilmiştir. Harflerin yaratılması insan düşüncesinin en önemli mahsulüdür. Düşünceler kitap içine yazılarla aktarılmıştır. Yazıdan önce insan bilgileri ağızdan kulağa geçerdi. Hafıza bütün bilgileri her zaman muhafaza edemediği için yazı şeklinde kâğıda aktarılması lâzımdı..

Yazının başlaması önce çizerek veya resmederek olmuştur. Her şekil bir mâna ifade etmektedir. Zamanla bu resimlerin gelişmesiyle «Ideographic» yazı meydana gelmiştir. Meselâ kuş resmi, kuş anlamından başka uçmak anlamını da kazanmıştır.

İlk gerçek yazı şeklinin toplandığı yer Mezopotamyadır. Eski Uruk sitesinde yapılan kazılar sonunda en eski belgeler ele geçmiştir. Bu yazıda raslanan her şekil başlıbaşına bir anlam taşımaktadır. Bu bölgeyi Akadlar istilâ edince bu yazıyı kendi dilleri olan Sami dilinde kullandılar. Sümer - Akad çivi yazısının en önemli belgesi M. Ö. 1700 yıllarına ait olan Hamurabi Kanunlarıdır. Sümerler, Akadlar, Persler ve Hititler tarafından kullanılan bu yazıda üçgen şeklinde kesilmiş özel araçlarla yumuşak bir hamur üzerine basırılarak şekiller yapılır, pişirilmek suretiyle sertleştirilirdi. Şekiller çiviye benzeyen ince çizgiler

şeklinde olduğu için adına çivi yazısı denilir.

Dünyada gözle görülen maddelerin şekillerinden ibaret olan Mısır resim yazısının bir adı da «Hiyeroglif» yazısıdır. Resimle yazı binlerce yıl içinde değişe değişe şekillerle yazıya dönmüştür. Başlangıçta tek tek olan resim zamanla birden fazla şeyi ifade eden kelime haline gelmiştir. Bir şekle ilâve edilen yeni bir şekilden yeni anlam türetmeye muvaffak olmuşlardı. Bu yazı resimlerden kurtulamadığı için alfabeye geçememiştir. Napolyon'un Mısır seferi sırasında bir araştırmacı (1798) «Roseta Taşını» bulmuş taşın bulunuşundan 25 sene sonra da «François Champollion» adlı bir alim tarafından çözülmüştür. Mısır Hiyeroglifinde 5000 den fazla işaret tesbit edilmiştir.

ALFABE YAZISI

Tek tek harflerin şekillenmesinden meydana gelen alfabe yazısını ilk defa Kuzey Sami gurubundan olan Fenikelilerin kullandığını, Batı Sami alfabesine ait eski metinlerden anlıyoruz. Tarihi bakımından önemli olan bu yazı, şimdiki İbrani-cede olduğu gibi genellikle sağdan sola doğru yazılır. Harfler birbirine bitişmez, şekiller bugünkü alfabe-ye çok benzer.

Samiler, Güney ve Kuzey Sami olmak üzere iki guruba ve Kuzey Samiler de Fenikeliler ve Aramiler olmak üzere iki kola ayrılır. Nebatiler de Aramilerin bir koludur. Fe-

nikeliler ticaretle uğraşmışlar, Avrupa'ya kadar gitmişler ve alfabelelerini yaymışlardır.

Yazılarını Nebatilerden alan Araplar, dillerinin ihtiyacını karşılamak üzere, alfabaya bazı harfleri ilâve etmişler ve sonrada şekil bakımından birbirine benzeme sırasına göre dizmişlerdir. Müslümanlığı kabul ettikten sonra Türkler tarafından da kullanılan Arap alfabeti, sessiz harflerden kuruludur ve sağdan sola doğru yazılır. Hz. Muhammed zamanından beri müslümanların bulunduğu sahalarda kullanılmış, savaşlar dolayısıyla çeşitli bölgelere yayılmıştır.

Yunanlılar Fenike alfabetini almışlar, bu alfabaya vokalleri uygulamışlardır. Dilleri Hint-Avrupaî gurubundan olan Yunanlılar, Sami dil gurubundan olan Fenike alfabetine bu vokal şekillerini gelişigüzel uydurmamışlar, Fenikeliler de olup kendilerinde olmayan seslerin şekillerini alarak, kendilerinde olan başka sesler için kullanmışlardır. Yani Fenikelilerin işaretini alıp kendi seslerine tatbik etmişlerdir. Rusların kullandığı Kyrile alfabetinin de Grek alfabetinden geldiği zannediliyor. Yunan alfabeti, 1 — Güney, 2 — Doğu, 3 — Batı olmak üzere üç çeşittir: 1 — Dorların oturduğu Thera, Melos ve Girit adaları, 2 — Batı Anadolu kıyıları ve Ege Adaları, 3 — Peleponnes, Phokis yazıdır.

Batı Yunan alfabeti İtalya'ya geçerek Etrüsk ve sonra da Osk, Umbr ve Alpin gibi alfabeler meydana gelmiş, bunlardan da kültür dünyasının çeşitli ülkelerinde yazı sistemi olarak kullanılan «Lâtin» alfabeti doğmuştur. Batı Grek alfabetinden geldiği zannedilmekle beraber bu alfabenin kesin olarak nereden geldiği bilinmemektedir. Ancak İtalya topraklarında bulunan Grek Kolonileri vasıtasıyla Yunan alfabetinin İtalya'ya girebileceği, diğer taraftan da Batı Anadolu'dan İtalya'ya gelip yerleşen Etrüsklerin kullandığı alfabenin de Batı Grek alfabeti olduğu tahmin ediliyor. Romalıların alfabeti kolonilerden değil, Etrüskler'den aldıkları anlaşılıyor.

Lâtin alfabetinin en eski belgesi Forum Romanum'da 1899 da bulunan M. Ö. 600 yılına ait taş yazıdır. Bugün halâ kültür dünyasının çeşitli ülkelerinde yazı sistemi olarak kullanılan Lâtin alfabetinde, uncial (yuvarlak yazı), rustica (düz yazı), cursiv (günlük, karışık yazı) ve minuscul (küçük yazı) olmak üzere dört şekil görülür.

Türkler, 1928 de içinde buldukları kültür çevresine bağlı olarak bu alfabeti kabul etmişlerdi. Lâtin alfabetini kullanan milletlerin çoğu; kendi dillerine uyabilmek için harflerin altına, üstüne veya yanına bazı işaretler koyarak, başka ses değerleri temsil eden harfler meydana getirmişlerdir. Meselâ

Türkler'deki ç, ğ, ve ş gibi. Türk yazılarıyla ilgili en önemli yazılı belgeler, «Orhun Kitabeleri» dir. Bilge Hakan, Kültigin ve Vezir Tonyukuk tarafından diktirilen bu kitâbeler, Danimarka'lı bilgin Wilhelm Thomson tarafından okunmuştur. Türkler; Sogd, Göktürk, Uygur ve Arap alfabelerini kullanmışlardır. Bunlardan en önemlisi olan Göktürk alfabesi 38 harften müteşekkildir. Alfabe 4 sesli, 8 birleşik ve 26 tane de sessiz harf vardır.

Hint alfabeleri de son zamanlara kadar doğrudan doğruya Aramî kökenine bağlanıyordu. Fakat 1931 de bulunan aşağı yukarı M. Ö. 3000 yıllarına ait Proto-Hint hece yazısı, sonraki Hint alfabelerini kendine bağlamıştır.

BASIMEVİ VE BASKI

Baskı sanatı ilk defa klişe halinde ortaya çıkmıştır. Bunun da ilk defa olarak Çin'de kullanıldığı söylenir. 1902-1907 seneleri arasında Turfan'da yapılan kazılarda 1. yüzyıla ait harfler ve klişelerin bulunmuş olması, baskı sanatının Uygur Türklerinde de mevcut olduğunu göstermektedir. Onun için matbaanın ilk meydana gelişi Çin Devleti ile Uygurlar arasında henüz münakaşa mevzuudur. Prof. Bossert'e göre matbaa ilk defa Uygurlarca bulunmuş, onlarla temas eden Moğollar 1241 de Almanya'ya gitmiş ve beraberlerinde basılı eserleri gö-

türmüşlerdir. Böylece matbaa fikri Almanya'ya girmiş oluyor.

Müteharrrik lâtin harfleriyle ilk kitap, Almanya'da Mainz Şehrinde 1440-1450 yılları arasında Johannes Gutenberg tarafından basılmıştır. Bu tarihlerde batı Avrupa'da Rönesans başlamış, bilhassa dini, ilmi ve felsefi alanlarda yeni yeni fikirler ve görüşler halk arasında yayılmaya başlamıştır. Matbaanın icadı, basılı eserlerin çoğalması ve fikir ürünlerinin süratla etrafa yayılması; garp medeniyetinin doğmasına ve ilerlemesine sebep olmuştur. Medeniyet bakımından hayli ileri durumda olan şark ülkelerini dahi geride bırakmıştır.

İLK TÜRK BASIMEVİ

Osmanlı Devleti ilk basılı eserini 1729 da verebilmiştir. İlk Türk Matbaasının daha erken kurulmasını engelliyen çeşitli sebepler arasında en önemli olanları : a) Sayıları çok fazla olan hattatların, matbaa açılırsa işsiz kalacağı, b) Mukaddes dini kitapların makinede basılması korkusu, c) Yazmalara karşı duyulan aşırı bir sempati ve temayüldür.

Osmanlı Türkiyesi 1494 den beri matbaayı tanıyordu. Daha sonraları Ermeni, Yahudi ve Rumların Osmanlı Devleti içinde kitap bastıklarını görürüz. 1567 de Ermeniler ve 1627 de Rumlar İstanbul'da ilk matbaayı kurmuşlardır. Matbaa da Arapça ve Türkçe olmamak şartı-

le her çeşit kitap basılabilmekteydi. Bunun gerçek sebebi bilinmemekle beraber dinsel olduğu zannediliyor. Osmanlı Türkleri bu sanattan hiç değilse müslüman olmıyan tebaanın faydalanmasını istemiş ve onlara bu şekilde kolaylık göstermiş olabilir.

İlk Türk matbaası II. Ahmet devrinde, Padişahın ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın koruyuculuğu ile, 28 Çelebi Mehmet'in oğlu Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'nın şahsi gayretleriyle kurulmuştur. Sefaret heyeti içinde babası ile beraber Paris'e giden Sait Efendi, bilhassa matbaa ile ilgilenmişti. Bu hususu teşvik edenlerden bir tanesi de İbrahim Müteferrika idi. Müslümanlığı sonradan kabul eden Müteferrika, Sadrazam İbrahim Paşa ile temas ederek, fıkıh, hadis ve kelâm kitaplarının dışında kalan lûgat, tarih, tıp v.s. ilimlerle ilgili kitapların basılması için bir risale (Vesiletü't-tibaa) vermiştir. Matbaanın kurulmasına müsaade veren ferman 1726 da çıkmıştır. İlk matbaayı İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi ortak olarak kurmuşlardır. İlk basılan eser Cevherî'den olup, Vankulu lâkaplı Mehmet Efendi tarafından tercüme edilen bu lûgatın satışına müsaade veren ferman 1729 da çıkmıştır. Lûgatın üzerinde görülen tarih de 1729 dur. 1729-1830 yılları arasında aşağı yukarı 180 kadar eser basılmış olması, toplumun basılı eserlerle ilgilenmediği sonucuna varılır. 1830-1876 yılları arasında

ise basılı eserlerin aşağı yukarı 2900 kadar olduğu tahmin ediliyor.

Alfabenin yaratılması ve kâğıdın bulunması kadar önemli olan matbaanın Osmanlı Devleti içinde faaliyete başlaması ve devlet bünyesinde görülen çeşitli isyanlardan mutazarrır olmaması sevindirici bir olaydır. İçinde yaşadığımız asırda her konuda ve her şekilde kitap yayını oldukça fazlalaşmıştır.

Gerek yazı şekilleri ve araçları, gerekse baskı sanatı zamanla tekâmül ederek iptidai şekillerinden kurtulmuş ve bugünkü şeklini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Buğra (Baysal), Jale. İlk Türk Basımevinin kuruluşundan İlk Millet Meclisinin açılmasına kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde basılan kitaplar (1729-1876). Basılmamış doktora tezi. İstanbul 1967.
- Ersoy, Osman. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkiye'de kâğıt. Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ersoy, Osman. Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler. Ankara 1959 Güven Basımevi. Ank. Üniv. D. T. C. Fak. yayınları : 129, Kütüphanecilik Enstitüsü : 1
- Gerçek, Selim Nüzhet. Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası. İstanbul 1939 Devlet Matbaası.
- Mummendey, Richard. Von Büchern und Bibliotheken. (Darmstadt. 1964 Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Öcal, Orhan. Kitabın Evrimi. Ankara, 1971 TİSA Matbaacılık Sanayii. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları : 98